

מקצת דרכי הפוסקים בענייני רבית לצורך יישוב ארץ ישראל

הקדמה

מן המפורסם הוא שבימינו אין הציבור הרחב עוסק בהלכות רבית, באשר אנו פוטרים את עצמינו באמירה הכללית ש"הכל לפי היתר עיסקה" אף בלי להתאים עיסקה המותאמת להלואה שברצוננו לתת או לקחת. אמנם, יש יתרון בהשענות הגורפת על היתר עיסקה, המונעת איסורי תורה ואיסורי חכמים, אך לא כך נהגו חכמים בדורות שעברו. עיון בפסיקה ובספרי השו"ת יגלה לעינינו כי מורי ההלכה עמלו רבות עד אשר מצאו אופן של עיסקה מותרת לתנאי השוק המשתנים.

מתוך עיון בספרות השו"ת מתברר שלאורך תקופות ארוכות הרבית על הלואות היתה עצומה, עד כדי עשרות אחוזים לשנה ולכן תשלום רבית היה חלק חשוב מחיי הכלכלה. במצב כזה, אכן היה קשה מאד מלהמנע מרבית, במיוחד כאשר היה נדרש מימון לעסקאות, ולכן נדרשו היתרים שונים.

קטונתי מלהציע להתחיל בויתור על היתרי עיסקה כוללניים, אך נראה כי בתקופתנו זאת, שבה, למרבה השמחה, הרבית יורדת עד כדי 1-2 אחוזים לשנה, יתכן שכדאי להפסיק להשתמש בהיתר כללי, ולבדוק כל עיסקה לגופה, תוך כדי אפשרות לויתור על הרבית לגמרי, או שימוש בדרכים המותרות בשופי כפי שנקבעו בספרי הפסיקה.

על מנת להמחיש את התלבטויות הפוסקים בענייני רבית בהתאם למצב הכלכלי ששרר בארץ ישראל בשנים עברו, בחרתי להציג פסיקה אחת של המב"ט¹, כפי שמופיעה בספר השו"ת שלו, והמציעה פתרון של מימון לסוחר צפת. לאחר מכן יתווספו מספר הערות של החיד"א שמתוכה נוכל להתרשם ממצבה של קהילת חברון בימיו.

1. מב"ט – רבי משה בן יוסף מטראני, נולד בשנת ר"ס, הגיע בצעירותו לצפת ובה נפטר בשנת ש"מ. כבר בגיל 25 נתמנה כימריץ תורה' בישיבה בצפת. היה חברו של ר' יוסף קארו, אך גם בר פלוגתא חריף שלו.

הוראת המבי"ט ביחס למימון עיסקאות צמר

(שו"ת מבי"ט, ח"א, רעא. מתוך פרויקט השו"ת, בר אילן)

כמה מתשובות המבי"ט עוסקות בהלכות רבית, ומתוכן בחרתי את תשובה רע"א שבחלק הראשון, שאיננה מענה לשאלה מסויימת, אלא מהווה הוראה כללית לאופן ההנהגה הראוי. הוספתי בין השורות הערות להבהרה. ואלו דבריו:

בראותינו נכסי בעלי בתים מתמוטטים ומתמעטים והולכים נתנו אל לבנו להשיג על עסקי משא ומתן אסור במדינה אם יש בהם שום צד איסור רבית, אשר הוא סבת התמוטטות הנכסים ושאינם עולים,² ומצאנו בהם פרוץ מרובה על העומד ועומד מרובה על הפרוץ³ לפי האמת.

כי לא נחשדו ישראל מלוים ולווים ועדים וערבים ללות ברבית⁴ אלא שהם מדמים מלתא דאיסורא למלתא דהתירא ומערבים איסור בהיתר ואינו בטל ברוב דאיסורא היכא דקאי קאי.

המבי"ט מלמד זכות על ישראל שאינם חשודים לעבור על איסורי רבית במזיד, אלא שאינם בקיאים בהלכות ועל כן אינם מבחינים בין הדבר המותר לבין האסור.

ולכן הסכמנו יחד לגדור פרץ ולא ביש לן לומר⁵ על מותר אסור ואסורנו כל דבר המביא לידי עבירת איסור רבית,

לשון הרבים המופיעה כאן מלמדת כי הוראה זו הוסכמה על ידי חכמים נוספים מהעיר צפת, אולי המבי"ט ובית דינו. המבי"ט מצהיר על כך שהוא עומד לאסור גם דברים המותרים על פי ההלכה הנוהגת, וזאת במטרה לגדור את עבירת הרבית.

והם מכירת הבתים והחפצים בפה מכירה גמורה ובלב ע"מ להחזיר;

הנוהג שהשתרש על מנת להמנע מאיסור רבית הוא יצירת עיסקה של מכירה על מנת להחזיר. למשל: ראובן הנוקק למימון היה "מוכר" את ביתו בסכום של 100,000 שקלים ומקבל את התמורה מיד שמעון, הקונה-המלוה, וממשיך לגור בבית. לאחר זמן, כאשר ראובן מעוניין לפדות את ביתו מיד שמעון, הוא קונה מחדש את הבית בסכום של 120,000 שקלים. התוצאה היא ששמעון הרויח 20,000 שקלים עבור תקופת הזמן שכספו היה אצל ראובן.

הטיעון להיתר היה שראובן באמת התכוון למכור את ביתו לשמעון, אלא שלאחר זמן התחרטו השניים וראובן רכש את ביתו בחזרה משמעון, והפעם במחיר גבוה יותר, ועל כן הדבר מותר, אלא שהמבי"ט טוען שכבר בעת ביצוע העיסקה היתה בלב שניהם הכוונה לבטל את העיסקה במועד מאוחר יותר.

2. 'הא למדת שכל המלוה ברבית נכסיו מתמוטטין; והא קא חזינו דלא מוזפי ברבית וקא מתמוטטין! אמר רבי אלעזר: הללו מתמוטטין ועולין והללו מתמוטטין ואינן עולין' (ב"מ, ע"א ע"א).

3. עפ"י מושגי מסכת עירובין על גדר שחלקה בנוי וחלקה פרוץ.

4. 'ואלו עוברין בלא תעשה המלוה והלווה והערב והעדים' (משנה, ב"מ פ"ה).

5. לא ביש לן לומר = לא רע בעינינו לפסוק.

וגם כי בדין אין כאן תנאי והמכר קיים, עם כל זה פשט המנהג להחזיר המקח עד שבאים הכל לידי חשבון החדשים והשנים שעמד הבית והחפץ ביד הקונה ולוקחים דבר קצוב וקצוץ על כל חדש עד אשר נראה כרבית קצוצה, ועסקים אחרים כיוצא באלו.

בשטר המכירה לא מוזכר שום תנאי המאפשר את ביטול העסקה, וכוונת הלב איננה יוצרת תנאי פורמלי, שהרי "דברים שבלב אינם דברים", ולכן אפשר לטעון שעסקה מסוג זה אינה כרוכה ברבית, לא כך היה הנהג הרווח סביב עסקאות כאלה. לכולם היה ברור שבסופו של דבר מתכוונים לבטל את העסקה, וחמור מזאת – בעת ביטול העסקה חישבו שני הצדדים בדיוק כמה חודשים הבית היה קנוי, כלומר – כמה חודשים נמשכה ההלוואה, כאשר לכל חודש היה תעריף קבוע, ותוספת הסכום שהוסיף ראובן המוכר היתה מכפלת החודשים בתעריף החודשי. כל זה נראה כ"רבית קצוצה", זו האסורה מן התורה, למרות ששני הצדדים שיוו לעסקה מראה של מכר. המבי"ט ובית דינו אסרו על עסקאות מסוג זה, אך –

ועל זה רבו המתרעמים, וצריכין מעות למשא ומתן אשר בידיהם בקניית הצמר ועשיית הבגדים⁶ שאין מוצאים מי שיתן להם מעות בשותפות או בעסק או בהלוואה אחר שגדרנו ואסרנו דברי אלו, ועל כן צריכין אנחנו לחפש אחר דברים ועסקים המותרים וקרובים גם כן להפסד לבעלי המעות,

כלכלת צפת באותם שנים היתה תלויה בענף הצמר, שאותו היו הסוחרים מובילים מטורקיה, בדרכי ים ויבשה, מרחק של כ- 1300 ק"מ. האניות יצאו במועד קבוע, ונשאו עליהן מטען רב של צמר. מכאן שנדרש מימון ביניים בסכומים גדולים לקניית הצמר ולעיבודו, עד למכירתו חזרה בשווקי אירופה.

המבי"ט מציין מספר דרכים לקבלת מימון: הלוואה; שותפות – הסכם שבו כמה שותפים פעילים בתהליך ומספקים יחדיו את המימון הדרוש; עסק – בעל ממון משמש משקיע בלבד ואין הוא עובד בעצמו.

בכל השיטות הללו יש צורך להמנע מרבית. בשותפות ובעסק התנאי הבסיסי הוא שהמשקיע ייקח על עצמו גם את הסיכון להפסדים אפשריים, ולא רק לרווחים. מסתבר שההסכמים שנוצרו לא עמדו בתנאי ההלכה ועל כן נאסרו על ידי חכמי צפת. מכאן הצורך להציע מודל עסקי נוסף שבו 'קרובים גם להפסד לבעלי המעות'.

וסדרתי:

וכאן מפרט המבי"ט את תכונות העסקה המותרת המאפשרת מימון.

שיוכל בעל מעות לקנות צמר בסך ידוע פחות משוויו

הסוחר שקנה את הצמר בחו"ל זקוק למימון לתקופת עיבוד הצמר ועד למכירתו. לצורך כך הוא ימכור ל"בעל המעות", המממן, חצי מהצמר שלו, במחיר מוזל, פחות מהשווי האמיתי של הצמר.

6. המונח בגדים מציין אריגים.

יש לציין כי היתר זה של המבי"ט לרכישת הצמר בפחות משווי איננו עולה בקנה אחד עם מה שכתב באותו דור ר' יוסף קארו בבית יוסף (יו"ד קעז כב). דבריו של הבי"י מתבססים על תשובת הרא"ש (כלל פח, ח); אם כי יתכן שכיון שהמוכר מקבל שכר טרחה (כפי שנראה בהמשך), יסכים הרא"ש שהדבר מותר, וצ"ע. כמו כן, יתכן שזו היתה הסיבה שאפשרות ההוזלה של הצמר היתה "בסך ידוע", ולא באופן מופרז.

ושיהיה הצמר ההיא בשותפות בין שניהם לזמן קצוב

במשך כל תקופת העיבוד הצמר שייך לשניהם, לסוחר ולבעל המעות, כשותפים מלאים, חצי בחצי.

וכשתמכר, יקח בעל המעות חצי הרווח המגיע לו חלק הראוי להרויח למעותיו לפי הזמן וכל השאר יהיה למוכר

עם מכירת הצמר המעובד, כל אחד צריך לקבל חצי מהרווח. אם היה מספיק רווח, התנו שבעל המעות יקבל רק על פי החישוב של רבית השוק, ובהתאם למשך הזמן שעבר משעת המימון ועד שעת המכירה.

אם לא יהיה בחצי מה שראוי להרויח המעות לא יקח כי אם החציו

אולם, אם חצי הרווח שהושג מכירת הצמר הינו פחות מרבית השוק, בעל המעות יקבל את חצי הפדיון שהושג ממכירת הצמר. גם כך יש בידו רווח, שכן הוא שילם מראש סכום נמוך עבור חצי הצמר, ועתה הוא מקבל חצי מהפדיון האמיתי.

קודם יקח המוכר בשביל שכר טרחו למכור הצמר או חטים, שכרו כפועל בטל

ישנה הסתייגות נוספת – כיון שהסוחר טורח בעיסקה עבור שותפו בעל המעות, טירחה זו מהווה רבית, ועל כן יש לשלם לו שכר כפועל בטל הוא טירחתו.⁷ המבי"ט איננו מפרט מהו ערך השכר הראוי, ונראה שרצה להקל ולאפשר קביעה של שכר מועט.

וכן אם לא יהיה שום רווח לא יקח רווח בעל המעות, ואם יהיה הפסד יפסיד הוא

ג"כ,

ישנו תנאי אחד שאי אפשר לוותר עליו – חייבת להיות אפשרות שבעל המעות יפסיד, גם אם הסיכוי לכך מוגבל. בדרך כלל הדרישה היא שיהיה "קרוב לשכר ולהפסד" – כלומר – לשני הצדדים יש סיכוי הדדי גם להרויח וגם להפסיד. אולם כאן, מחמת המחיר הזול שבו נקנה הצמר ע"י בעל המעות, קטנו סיכוייו להפסיד לעומת הסיכון שהסוחר לוקח. אלא, שאנו מוכנים להתעלם מכך, ולראות כאן שתי עיסקאות – האחת היא מכירת חצי הצמר לבעל המעות, שיכולה להעשות בכל מחיר שכן איננה הלואה, ולאחר מכן נעשית שותפות שבה הסוחר מקבל שכר עבור עבודתו.

וכן במכירת בגדים עשויים מכל וכל או בלתי עשויים ישתתפו על האופן הנוכר, והמוכר לא יקח לעצמו אלא שימכור לאחרים

7. ראה ב"מ, סח ע"א.

המביי"ט מוסיף תנאי נוסף - שהסוחר לא ירכוש את הצמר לעצמו אלא ימכור אותו לאחרים. נראה כי מטרתה של המגבלה שלא יקנה הסוחר לעצמו היא לוודא שלא יוצרים כאן רווח פיקטיבי לבעל המעות על ידי מכירה בסכום גבוה, וגם על מנת שהעיסקה כולה תדמה יותר לעסק ופחות להלוואה.

וכיוצא בדבר משא ומתן שהוא קרוב לשכר בעל המעות ורחוק קצת מן ההפסד, כיון שמסכים המוכר למכור בפחות משווי מעט, שיהיה בשותפות על האופן הנזכר שלא ירויח ממה שיהיה רווח אלא מה שיסכימו בנייהם כפי הנהוג להיות הוא במעות לפי הזמן, אחריות מכל הפסד על שניהם בשוה.

המביי"ט קובע עיקרון כללי להתיר גם כאשר סיכויי הרווח גדולים מסיכויי ההפסד, בכך שגם אפשרויות הרווח הוגבלו על פי מה שמקובל להרוויח בעיסקאות עצמיות ללא מימון, ולא כמו שיעורי הרבית הגבוהים שהיו נוהגים באתה תקופה. כיון שיש גם אפשרות של הפסד, על כן פעולה זו נראית כעסק ולא כהלוואה.

ונראה לי שראוי והגון לתת לב להורות היתר כמו אלו ענינים כי הוא צורך רבים שאין להם מחיה כי אם בעשיית הבגדים ואין לאל ידם לעשות כי אם במעות אחרים ואם לא נמצא להם היתר יצטרכו ליכנס בכלל אחד מהתוכחות הוא ילוך וכו'.⁸

וכל שכן ברבית שמשמים עליהם על אחד שנים, שלוקחים השמן או החטה בעשרה לשנה אחד ומוכרים בחמישה או בששה, ובתום השנה אין להם במה לפרוע ומוכרים נכסיהם בזול, ולפעמים חובשים אותם על דבר החוב ומעלילים על נשותם שהם ערבניות על זה.

הרבית מן הנוכרים היתה גבוהה ביותר – עד כדי 100% לשנה. סוחרי השמן או החיטה היהודיים, קנו בהקפה מן הנוכרים והתחייבו לשלם "עשרה" בסוף השנה, אך בסופו של דבר יכלו למכור את התוצרת רק בכחצי מסכום זה, מה שגרם לכך שירדו מנכסיהם, נלקחו לבית הסוחר, ולפעמים אף הנשים נחבשו בטענה שהן היו ערבות על החוב. זוהי הסיבה שהמביי"ט הציע את העיסקה שתוארה לעיל.

עכשיו חוזר המביי"ט לדון בעיסקה הראשונה, שאותה הוא אסר, והיא מכירת מקרקעין על מנת להחזיר. בעניין זה מביא מביי"ט את תשובת רב עמרם גאון העוסקת בנושא מכירת בתים לצורך קבלת מימון:⁹

ומצאתי בתשובות הגאונים תשובת רב עמרם ז"ל שהיה מנהג בראשונה באלקירואן שהיו מלוים על הקרקעות והיו שוכרים אותם בפחות ונאמר להם ממתבתא קדושה שהוא אבק רבית,

8. 'הוא ילוך ואתה לא תלוני' (דברים כח, מד), רמז לצורך בהלוואה מן הנכרים, שיש לראות בה מסימני הקללה.

9. מובאת באוצר הגאונים החדש, ב"מ, שיב, ושם מניח העורך שיש לייחסה לרב האי גאון.

כלומר – בתחילה היו ממשכנים למלוה את הקרקע כבטחון להלוואה, ומיד שוכרים אותה ממנו ומשלמים למלוה דמי שכירות. דבר שאסור, כפי שנאמר בגמרא ביחס לחכירי נרשאי (ב"מ, סח ע"א, וראה טושי"ע יו"ד סי' קסד, קעב).

וחזרו למוכרה והיה מתנה הלוקח על עצמו מדעתו לחזור לו קרקע לזמן כך אם יחזיר לו המעות,

לאחר שהובהר שהדבר אסור, עברו לדרך אחרת – מכרו את הקרקע תמורת מתן המעות, אך הקונה, שהוא המלוה, היה מתחייב מיוזמתו להחזיר למוכר את הקרקע לאחר זמן, אם המוכר יחזיר את הכסף. הרווח של הקונה היה השימוש בקרקע בכל אותה תקופה, אך מכיון שהעסקה היא מכר ולא הלוואה, הדבר מותר. אלא, שבמשך הזמן התהליך קיבל פנים המצביעים על עסקה פיקטיבית -

וכשנתארך הדבר היו מוכרים קרקע מנה בחמישים שהיו בטוחים בלוקח שיחזור, מכיון שהעסקה קיבלה פנים לא אמיתיות, לא הקפידו על יחס הגיוני בין ערך הקרקע לבין סכום ההלוואה.

ורוב העם כשהיו רוצים למשכן בתיהם היו הולכים לסופר והיו אומרים להם אין ראוי להיות משכנתא, אלא תעשו שקר מכירה מוחלטת ואחר כך יהיה כותב עליו הלוקח מעצמו מרצונו כשתביא לי המעות בזמן פלוני אקבלם ממך, והלוה היה אומר מאחר שאין הקרקע יוצא מרשותי כתוב כפי מה שתרצה ואחר יום או יומים היה כותב שהתנה הלוקח מדעתו ורצונו להחזיר לו ביתו, והשיב שיהיה מותר כשקונה הלוקח קנין גמור ואחר כך מתנה אם יהיו לך מעות אחזירהו לך והאריך בפרטי העניין...

פסיקת הגאון היא שלמרות ההיבטים המראים שאין מדובר בעסקת מכר אמיתית, יש להתיר אותה.

וכונת התשובה שנראה שמצד הדין יכולים לעשות ענין מכירות אלו לחלוטין ואפילו שוה ק' בני' ואחר כך הלוקח מדעתו כותב לו שטר שאנחנו קוראים שטר הטבה, שאם יחזיר לו המוכר המעות תוך זמן כך שיחזרו לו הקרקע או החפץ שהוא קונה.

נוצר גם מינוח מיוחד למרכיבי העסקה הזו. התחייבות הקונה להחזיר למוכר את הקרקע נכתבה במסמך שנקרא "שטר הטבה". מונח זה מופיע ונדון בספרות השו"ת גם בדורות הבאים.

ועכ"ז הסכמנו שלא יעשו כך משום דברים שבלב,

למרות ההיתר של הגאון, המבי"ט איננו מתיר להשתמש במכירה בצירוף שטר הטבה מכיון שהכוונה האמיתית איננה למכירה. למרות שבדרך כלל בדיני ממונות 'דברים שבלב אינם דברים', המבי"ט דוקא חושש לדברים שבלב משום איסור הרבית.

ולחמול על המוכרים אנו צריכין לחפש אחר משא ומתן אחר שיהיה מותר והיו המעות מצויים למוכרים כפי מה שכתבתי קודם מענין השותפות וכיוצא בו.

ועם זאת, המבי"ט מודע לצורך הדחוף למצוא פתרון לקבלת מימון לפעילות הכלכלית, ועל כן הציע את פתרון השותפות שתואר לעיל.

וכן הריב"ש ז"ל סוף תשובה ש"ה על מה שאמר כי רבים בני הקהל יראת ה' על פניהם מתיידיים לפרוש מן האיסור ומושכים עצמם מטרשא¹⁰ ההיא כדי להסתלק מן הספק ואם הדבר יהיה מותר יתחסדו עם אביוני עמם שלא נשאר להם בלתי אם גויתם ואדמתם למען לא יצטרכו למכור נחלתם לצמיתות או להשתעבד לעקר גוי,

המבי"ט מוכיח מתוך תשובת הריב"ש בדבר הצורך למצוא פתרון לקבלת הלואות בדרך מותרת, שכן החלופה היתה מכירת הקרקעות לחלוטין והגעה לעוני מופלג, או צורך בלקיחת הלואות מנכרים תוך סיכון של השתעבדות ממשית לגוי המלוה במקרה של אי-עמידה ברבית הרצחנית.

וכתב הוא [הריב"ש] על טרשא הנהוגה בברצלונה שהיא מותרת גמורה למכור הבית לגמרי ע"מ שישכירנה למוכר וכמו שכתב שם ע"כ.

אין כאן המקום להרחיב בפרטי עיסקת הקרקעות שהתיר הריב"ש, וראה בית יוסף, יו"ד סי' קסד סעי' ג.

וכן כתב המרדכי היתר גמור ומצוה מן המוכרח לתת מחיה לבני ברית ממה שיתן משכונות ליד נכרי וכו' ע"כ.

הרי שמחפשים בכל הדורות למצוא היתר לרבים בפרט המוצרכים בכמו שהוא הווה בינינו כי בעוונותינו בעלי מלאכת הבגדים נדלדלו וצריכים ללות מן הנכרים על חד תרין עד שלא ישאר חס ושלוש בלתי אם גויתם.

כתבתי כל זה להנצל לעיני כל ישראל מן המתמיהים עלי על מה שהוריתי אופן היתר במשא ובמתן ואני כוונתי לשם שמים המבי"ט¹¹ לארץ. שנת שיט"ה¹² והדס.

10. המונח טרשא שבמקורו מתייחס לעיסקאות מסוגים שונים של פסיקה על פירות או של קניה בהקפה (ב"מ, סה ע"א). אולם הריב"ש משתמש במונח זה באופן רחב לציון עיסקת מימון.

11. רמז לשמו של הכותב.

12. היא שנת שכ"ד.

הערות החיד"א למכירה עם שטר הטבה

עיסקת מכירת מקרקעין עם אפשרות ביטול נידונה ונפסקה בטוש"ע יו"ד סי' קעז. בהקשר לכך מוסיף החיד"א בברכי יוסף את ההערה הבאה:

והו עתה פשוט המנהג לעשות מכר ואח"כ שכירות ואחר כך הטבה כשלוקחים הפרנסים לצורך הוצאות הכולל, ומתחלה נחתי אדעתא דהכי,

פרנסי הקהילות של ארץ ישראל שזקקו למעות עבור הקהילה התקשרו בעסקאות שכללו שלשה שלבים – מכירת נכס לבעל המעות, שכירת הנכס חזרה לצורך מגורי המשפחה שדרה בו ואפשרות לרכישת הנכס חזרה עם החזרת התשלום לבעל הממון ("הטבה"). כל שלושת מרכיבי ההסכם נעשו מראש ובידיעה ברורה שזו הכוונה.

וכשלוקחים לכוללות יש איזה טעמים אחרים כידוע.

שכן נקבעו בהלכה היתרים של הלואה ברבית, לפחות רבית דרבנן, לצורך מצוה (ראה בשו"ע יו"ד סי' קס סעי' יח).

אך זה חולי שנתפשט המנהג אף בין איש לרעהו...

ואני הדל ראתה עיני אשר שלח מורנו הרב שארנו מהר"י ז"ל¹³ לחתנו מורנו הרב מהר"א יצחקי ז"ל, וכתוב בגווה על אודות אשר רצה מז"ה [מורינו זה הרב] מהר"א להניח מעותיו בכולל עה"ק חברון ת"ו הנהוג, וז"ל:

לבי מהסס ביותר וחוששני מחטאת השכירות, כי ידעתי שבכל חצר קדשנו אין בית פנוי שלא נמכר לגוי ולבני ברית.

כלומר, כל הבתים כבר נמכרו ליהודים או לגויים לצורך השגת מעות, ולכן אי אפשר למכרם שוב.

ונהירא שמורי הרב מהר"ש אבוהב¹⁴ לא רצה לעשות מכר על שום בית שהיה מוחזק בו בן אדם מיוחד עכ"ל.

נראה שרבי שמואל אבוהב חשש לכך שהמדובר במכירה פיקטיבית, ועל כן, אם הכולל לא היה מוחזק בנכס אלא אדם מסוים, יש לחשוש שאין כאן כוונה אמיתית למכר.

וראו להזהיר על כך שכוללות הק"ק מוכרים בית אחד כמה פעמים לכמה אנשים בזמן אחד, וה' הטוב יכפר בעדם.

אכן, החיד"א מעיד על כך שפרנסי הכוללות, ביודעם שאין זו מכירה האמורה להתקיים לעד, היו מוכרים שוב ושוב את אותם נכסים על מנת לקבל מימון לקהילה הדלה. לכן מציע החיד"א דרך אחרת:

שמעתי שבקושטא בזמן הרב המופלא כמהר"א נבון ז"ל¹⁵ ובית דינו, כי יהבי דעתיהו השרים והסגנים לכוון עה"ק ירושלם ת"ו, ונתמנו פקידים על עה"ק והיו מרבית

13. היה רב בחברון כשלושים שנה. נפטר בשנת תצ"א.

14. מחכמי חברון.

העם מניחים בידם בשם כוללות עה"ק מעותיהם לרווח, תקן הרב הנזכר ובית דינו שאיש המניח מעותיו יקדיש סך מה מהיום לעה"ק והשרים והפקידים יכתבו חיוב כי יען פלוני הקדיש סך מה לעה"ק בעבור טובת הנאה זו נתחייבנו לתת לו מנכסי כולל עה"ק סך מה לשנה, וזו דרך ישרה.

ה'מחנה אפרים' הציע שהמתגייסים למתן מעות לבניין ירושלים, אך מבקשים רווח עבור כספם, יתרמו אותו לקהילת ירושלים, ובתמורה תתחייב הקהילה לתת לתורם סכום קבוע כל שנה. כנראה שסכום זה הוגבל עד למותו של בעל הממון, ולכן אינו קצוב – ייתכן שיהיה נמוך מסכום התרומה הראשונית ויתכן שיהיה גבוה ממנה, ועל כן דרך זו מותרת.¹⁶

סיכום

מן הדוגמאות המעטות שהבאנו ניתן להתרשם במאמץ הרבה שהשקיעו הפוסקים באיזון הדק שבין מתן אפשרות ללוות מעות בתנאי שוק המחייבים רבית, ובין הרצון שלא להפוך את איסור הרבית לחוכא ואיטלולא. במיוחד בא הדבר לידי ביטוי כאשר המעות נדרשו לצורך קיומו של הישוב הארץ-ישראלי. נראה שמכאן קריאה עבורינו, שאין אנו עומדים באותם קשיים, ראוי לנו שלא לפתור כל קושי באמצעות מילת הקסם "היתר עיסקא", אלא לבחון כל מקרה לגופו.

15. בעל 'מחנה אפרים'.

16. וראה היתר כזה גם בחוות דעת, יו"ד סי' קסו ס"ק ה.